

'אמר ר' אבהו: אם יאמר לד אדם אל אני מכזב הוא'

Author(s): ע'יר-רשי

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשמ"ב), pp. 173-177

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040406>

Accessed: 26/11/2011 15:16

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

‘אמר ר’ אבהו: אם יאמר לך אדם אל אני מכזב הוא’*

מאת עודד עיר-שי

‘אמר ר’ אבהו: אם יאמר לך אדם אל אני מכזב הוא, בן אדם אני סופו לתהות בו, שאני עולה לשמים ההוא אמר ולא יקימנה’¹. דרשה זו המתפלמסת עם עיקרי האמונה הנוצרית: אדם כאל, העולה לשמים, נידונה כבר בהרחבה² בספרות המחקר העוסקת בפולמוס של חכמים נגד הכנסייה בעיקר בהקשר דמותו של בלעם, אשר הוצג כפרוטוטיפוס לדמותו של ישו³. ענייננו בהארת חלקה הראשון של דרשה זו. בקריאה ראשונה דומה שמצויה כאן התייחסות לדברים שהובעו באוואנגליון על-פי יוחנן (י ל) ‘אני ואבי אחד אנחנו’ ולדבריהם של הוגים⁴

* מאמר זה הינו הרחבה של נספח לעבודה סמינריונית על ‘יחסי היהודים והנוצרים במאה הג’ לספירה’ שכתבתי בהדרכת מורי הפרופ’ מ”ד הר.

1 ירושלמי, תענית ב א, סה ע”ב. דרשה זו מבוססת על דברי בלעם — ‘לא איש אל ויכזב וכן אדם ויתנחם ההוא אמר ולא יעשה דבר ולא יקימנה’ (במדבר כג יט). השווה למובא ב’קיצור הגדות הירושלמי’ שפירסם לוי גינצבורג, גנזי שכטר, א, ניוארק תרפ”ח, עמ’ 114, ושם יש לתקן: ‘...שני [=שאני] עולה לשמים ההוא אמר ולא יעשה’ וכו’, כך על-פי כתב-היד של ‘הקיצור’, דרופסי קולג’ 85, קטלוג הלפר (סימנו בספריית המכון לצילומי כתבי-יד עבריים בירושלים 38399).

2 R. Travers Herford, *Christianity in Talmud and Midrash*, London 1903, pp. 62–63. העיר כי אין צורך להניח שר’ אבהו הכיר את דברי האוואנגליון על-פי יוחנן, שבו מצויות קביעות אלו (ראה שם י ל; ג מא, ועוד). כפי הנראה עמד ר’ אבהו על דוגמה זו ממגעיו המרובים עם המינים (ראה להלן). כאן המקום לציין כי E. Stauffer, ‘Der Stand der neutestamentlichen Forschung’, in: L. Hennig (ed.), *Theologie und Liturgie*, 1952, pp. 50–51 אקסגטי על דבריו של ישו, על-פי מרקוס יד סב: ‘יאמר ישוע “אני הוא” ואתם תראו את בן האדם יושב לימין הגבורה ובא בענני השמים, כאשר המילים “אני הוא” רומזות לאמור בשמות ג יד: “איה” אשר אהיה’. למותר לציין שדברי Stauffer רחוקים הם, ראה J. Blinzler, *The Trial of Jesus*, Westminster Md. 1959, pp. 27–28. אני מודה לר’ שוורץ שהפנה את תשומת לבי לספר זה. בדרשה זו דן גם J. Lauterbach, ‘Jesus in the Talmud’, *Rabbinical Essays*, Cincinnati 1951, pp. 545 ff. תיקוני לאוטרברך לנוסח המימרא (שם, עמ’ 551, הערה 271) אינם נראים כלל. כן דן בדרשה זו pp. 199–200 S. Kraus, *The Jewish* (עדיין לא נתפרסם) JQR LX (1969), pp. 199–200. וראה גם הערותיו של ש’ קרויס בחיבורו *Christian Controversy Through the Ages*, II, p. 48. שם בערך ‘אלוה’ ובעיקר בהערה 3. אני מודה למנחם הירשמן שהפנה אותי לחיבור זה.

3 A. Geiger, ‘Bileam und Jesus’, *Jüdische Zeitschrift*, VI (1868), pp. 31–37. וכן לאוטרברך, שם. ולעומתם סבור א”א אורברך ‘דרשות חז”ל על נביאי אומות העולם ועל פרשת בלעם’, תרכ”ן, כה (תשט”ז), עמ’ 272 ואילך, שאין מקום למשוואה בלעם=ישו, אולם אינו מטיל ספק בכוונות האנטי-נוצריות של חלק מן הדרשות בפרשה זו, שם, עמ’ 281 ואילך ולענייננו עמ’ 287.

4 ביטוי בולט לרעיון דוגמתי זה מצוי בכתביהם של איגנטיוס, טרטוליאנוס ואחרים, אצל איגנטיוס באגרתו, 1925, *LCL*, London 1925, *The Apostolic Fathers* (translated by K. Lake) VII, 2, *Ad Ephes.* p. 180, ואצל טרטוליאנוס *Corpus Christianorum Series* XXII, 11, *Adversus Praxean*, p. 180. קשריו של זה עם היהודים אינם צריכים תלמוד. ראה למשל W.H.C. Frend, *Latina*, II, p. 1191.

נוצרים בני המאה ה'ב'. ייתכן לראות דרשה זו בהקשר אקטואלי של ויכוחים בני הזמן⁵. בעת גיבושה של הדוגמה הנוצרית התעוררו ספקות באשר למצעה התיאולוגי של דוגמה זו. ניכר שתהליך גיבוש זה היה כרוך במחלוקות פנים-נוצריות ובהתנצחות עם ההגות הפאגאנית בת הזמן. דומה שהדרשה שלפנינו קשורה למהלכים אלו במקום ובזמן.

במחצית השנייה של המאה ה'ג' לספירה, מתעורר הפולמוס ה'קדם אריאני'. היה זה פאולוס מסאמוסאטה (Samosata), הבישוף של אנטיוכיה, שהעמיד לראשונה, בפומבי, בשנות השישים של אותה מאה את הסתייגויותיו מ'מעמדו' האלוהי של ישו, בטוענו שישו היה במהותו אדם⁶.

בכך העלה פאולוס, בצורה גלויה ומפורשת, התבטאויות וספקות שנמצאו מכבר בהגותם של הוגי הכנסייה, למעשה, עוד משלהי המאה ה'ב'. בקיעים נוספים בחומת הדוגמה הנוצרית הופיעו בהגיגיו של תיאוגנוסטוס, ראש הדיסקליון האלכסנדרוני, בין השנים 265–282 לספירת הנוצרים⁸; בכתביו הופיע המונח $\alpha\iota\sigma\mu\alpha$ = 'נברא', בהגדרת

'A Note on Tertullian and the Jews', *Studies in Church History*, II, Cambridge 1965, pp. 141–148; T.E. Pollard, 'The Exegesis of John in Early Trinitarian Controversies', *New Testament Studies*, III (1957), pp. 334–349; G.L. Prestige, *God in Patristic Thought*, London 1977, pp. 76 ff. 5 בולטת העובדה שדרשת ר' אבהו רחוקה מפשרו של מקרא. פסוק זה נדרש על-ידי חז"ל לעניינים אחרים, כמו ההבדל שבין מחשבת האל למחשבת האדם, בראשית רבה נג, מהדורת תיאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה², ב, עמ' 557; מדרש תנחומא וירא, יג; מדרש תנחומא מהדורת ש' בוכר, לבוב תרמ"ג, וירא, לו; מדרש תהלים מהדורת ש' בוכר, ווילנא תרנ"א, יג א, ועוד. השווה תרגום ניאופיטי לתורה, מהדורת A.D. Macho, מדריך 1974, עמ' 225. וכך נתפרש הפסוק בימי הביניים, ראה מושב זקנים על התורה, מהדורת ס' ששון, לונדון תשי"ט, עמ' תעח. ואפילו בפרשנות הפולמוס היהודי-נוצרי ראה למשל א' תלמג', 'הפולמוס האנטי נוצרי בחבור "לקט קצור" מיכאל, ד (תשל"ו), עמ' סא ואילך, ושם עמ' ע.

6 'באותה עת כאשר מת דמטריוס קיבל פאולוס מסאמוסאטה את משרת הבישוף ואימץ דעות נלוות ומרושעות על ישו בניגוד לתורת הכנסייה דהיינו שהוא (ישו) היה במהותו אדם'. אוסביוס *Ecclesiastical History* VII, 27 ff. *LCL* (translated by J.E.L. Oulton), p. 280 ff. שניערכו באנטיוכיה נגד מעשיו והגותו של פאולוס, נטלו חלק בישופים מירושלים ומקיסריה, אוסביוס שם, עמ' 210. בעקבות הוויכוח שנערך בין פאולוס והפרסביטר מאלכיון מאנטיוכיה במהלך הכינוס של שנת 268 לספירה הוחרם פאולוס. שרידים מוויכוח זה פורסמו על-ידי F. Loofs, 'Paulus von Samosata', *TUGAL* 44⁵, Leipzig 1924, pp. 331–338. בהפצת תפיסותיו ההרטיות זרע פאולוס את זרע הפולמוס האריאני ובכך האשימו אתנוזיס במאה הר' 64, *Contra Arianos*, I, 25; 38 PG, XXVI, p. 64. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, I, Oxford 1975, p. 165 וראה

7 שורשיה בתפיסותיהן של כיתות נוצריות הרטיות (בעיקר בקרב 'הסיעה המונארכית') בשלהי המאה ה'ב'; ראה למשל H.A. Wolfson, *The Philosophy of the Church Fathers*, I, Cambridge Mass. 1956, p. 587 ff. על אף עובדה זו יש מכל מקום לשייך את עיקרו של הפולמוס בשאלה זו למחצית השנייה של המאה ה'ג': A.D. Nock, 'God in Pauline and Hellenistic Thought', *Essays on Religion and the Ancient World*, II, Oxford 1972, pp. 928–938 וראויה לציון החיאתה של ההרזיה הנ"ל על-ידי איש ממסד כנסייתי דווקא.

8 רמזים לבקיעים נוספים בשאלה זו בהגותם של אבות הכנסייה, ניתן למצוא באיגרותיו של דיוניסיוס בישוף אלכסנדריה (248–265); הלה אף הוזמן לכינוס הראשון נגד פאולוס בשנת 264 לספירה,

מהותו של הבן⁹.

לא רק ממקורותיה הפנימיים ינקה הכנסייה חומר להתחבטויותיה. היו לה מקורות חיצוניים בהגות האפלאטונית בת הזמן¹⁰. באותם ימים לערך, מופיעות התקפות חריפות על אלוהותו של ישו אצל דובריה של ההגות הפאגאנית דאז, פורפיריוס¹¹. בחיבורו περίτης ἐκ λογίων φιλοσοφίας (הפילוסופיה מן האורקולים)¹², שנכתב, כפי הנראה, בשליש האחרון של המאה הג' או בראשית המאה הד'¹³ — נמתחת ביקורת נוקבת על

- 9 אולם בדרכו ממצרים (מת). ראה למשל באיגרתו לאמוניס, הכלולה באוסף האיגרות (בגרמנית) שלקט W.A. Bienert, *Dionysius von Alexandrien — Das erhaltene Werk*, Stuttgart 1972, p. 75 ff. וראה 179–177. W.L. Barnard, 'The Antecedents of Arius', *Vigiliae Christianae*, XXIV (1970), pp. 177–179. גרילמאיר, (לעיל, הערה 6), עמ' 159 ואילך. מן הפועל αἰζω=ליצור, לברוא. כך סבור Barnard (לעיל, סוף הערה 8), עמ' 180. יש לציין שהשימוש במינוח זה על-ידי תיאוגנוסטוס היה מטאפורי בעיקרו, אולם די היה בכך לאריוס שמאוחר יותר נטלו ואימצו לצרכיו. ראה באיגרתו לאלכסנדר מאלכסאנדריה בשנת 320 לערך, H.G. Opitz (ed.), *Urkunden zur Geschichte des Arianischen*, Streites, *Athanasius Werke*, III 1, 1, Berlin 1934, p. 125 ff.
- 10 על שורשיה 'הפילוסופיים' של התנועה האריאנית נכתב רבות. נציין רק מספר מחקרים בולטים שדנו בנושא זה. T.E. Pollard, 'The Origins of Arianism', *JTS N.S.* IX (1958), pp. 106 ff. וכנגדו M. Wiles, 'In Defence of Arius', *ibid.*, XIII (1962), pp. 399 ff. ובעיקר מאמרו של G.C. Stead, 'The Platonism of Arius', *ibid.*, XV (1964), pp. 24 ff. ובמיוחד שם בעמ' 31.
- 11 A.D. Nock, 'Obiter Dicia', בקובץ מחקריו (לעיל, הערה 7), עמ' 964.
- 12 G. Wolff, *Porphyrii De* המצוי בצורה מקוטעת בכתביהם של אוסביוס ואוגוסטינוס. בעיקר ראה G. Wolff, *Philosophia ex Oraculis Haurienda*, Hildesheim 1962 (Berlin 1866) הדיונים העיקריים עליו מצויים בחיבוריהם של H. Lewy, 'Chaldean Oracles and Theurgy', *Recherches d'Archeologie, de Philologie et d'Histoire*, Cairo 1956, pp. 509–512; J.J. O'Meara, 'Porphyry's Philosophy from Oracles in Eusebius' Praeparatio Evangelica and Augustine's Dialogues of Cassiciacum', *Recherches Augustiniennes*, VI, Paris 1969, pp. 105–119, (O'Meara להלן: עיון מחודש בחיבור זה ובמיוחד בהיבטים האנטי-נוצריים המצויים בו ערך לאחרונה R.L. Wilken, 'Porphyry's Philosophy from Oracles as a Work Against Christianity', *SBL Seminar Papers*, Chicago 1975, pp. 207–214. על הקטעים אצל אוגוסטינוס, ראה בעיקר J.J. O'Meara, *Porphyry's Philosophy from Oracles in Augustine*, Paris 1959 ובמיוחד P. Hadot, 'Citations de Porphyre chez Augustine', *Revue des Études Augustiniennes*, VI (1960), pp. 205 ff.
- 13 על זמן כתיבתה של 'הפילוסופיה מן האורקולים' נחלקו החוקרים. רבים סבורים בעקבות עדותו של Eunapius ב-42, *Vita Sophistarum* כי פורפיריוס כתב חיבור זה כשהיה צעיר — νεός δε ὢν ראה Wolff (לעיל, ראשית הערה 11), עמ' 38 ובעקבותיו Lewy (לעיל, הערה 12), עמ' 448; Hadot (לעיל, סוף הערה 11). וכמותם סבור גם מ' שטרן *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, p. 423. לעומתם סבור O'Meara (לעיל, סוף הערה 12), עמ' 33 ואילך, שיש לאחר חיבור זה לתקופה הבתר-פלוטונית בהגותו של פורפיריוס וביתר דיוק, לימים בהם שהה בסיציליה, משנת 268 לספירה ואילך. Wilken (לעיל, הערה 11), עמ' 213–214 טוען שיש לאחר תיאורו של חיבור זה לסופה של המאה הג', ואולי אפילו לתחילת המאה הד', בעיקר על-פי פרשנות מחודשת של דברי אוסביוס ב-*Historia Ecclesiastica*, התגובה המאוחרת לחיבור זה בעיקר אצל אבות הכנסייה ארנוביוס ולקטנטיוס בראשית המאה הד', ובמיוחד לאור מקומם החשוב של האורקולים בסוף המאה. על הטענה האחרונה נוסף כי השפעתם של האורקולים על מהלכיהם של הקיסר דיוקלטיאנוס ואחרים בראשית המאה הד' ברדיפות הנוצרים היתה מכרעת.

הנוצרים המאמינים בישו כאל, בעוד אשר לא היה אלא אדם בעל מידות טובות, אשר נשפט על עוולותיו ונענש בצדק¹⁴.

הנה כיוון, בעולם הפאגאני וגם בעולם הנוצרי מצויה עובדת 'אלוהותו של ישו' בוויכוח ובעימות. יתר על-כן, לקראת מפנה המאה הג', בעיר קיסריה בה פעל ר' אבהו באותה עת, החלה להתגבש תפיסה שנשאה אופי של מיצוה ומיתון בין העמדות השונות בכנסייה בהגדרת מהותו של ישו-הבן, ומעמדו ביחס לאל-האב. שורשי תפיסה זו נעוצים היו בשיטתו התיאולוגית של אוריגינס¹⁵, אולם הצינור דרכו עברה ונתפרסמה היה אוסביוס, בישוף קיסריה¹⁶.

לאור קשריו הידועים של ר' אבהו עם הנוצרים בעיר — מהם שמע ולמד ועמהם התפלמס¹⁷ — אפשר שאף במקרה שלפנינו, למד מן הנוצרים על התלבטויותיה של הכנסייה-מבית, ועל פולמוסה עם העולם הפאגאני-מחוץ.

ראה בעניין זה J.H.W.G. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford 1979, pp. 247—248. לחיזוק דעותיהם של 'המאחרים' יש להדגיש את צמידותם האפשרית של 'הפילוסופיה מן האורקולים' לחיבור אחר של פורפיריוס — 'נגד הנוצרים' (לדעת Hadot [לעיל, סוף הערה 12], עמ' 210 שימש הראשון למעשה כמבוא לשני), ועל-כן אפשר שתיאורו של החיבור 'נגד הנוצרים' יש בו כדי להטות את הכף. היה מי שקבע את זמנו לשנים 272—271 לספירה, ר' A. Cameron, *The Date of Porphyry's 'KATA XPISTIANΩN'*, *Classical* (1973), p. 442. כך או כך, ודאי שאין לטעון כי ר' אבהו הכיר את חיבוריו של פורפיריוס ממקור T.D. Barnes, 'Porphyry Against the Christians, Date and Attribution', *JTS N.S. XXIV* (1973), p. 442. כך או כך, ודאי שאין לטעון כי ר' אבהו הכיר את חיבוריו של פורפיריוס ממקור ראשון. נראה שאם נתוודע אל דברי הפולמוס הללו, היה זה בעיקר מתוך עיסוקם של אבות הכנסייה בהם. כך בפאראפראזה של דבריו אצל אוגוסטינוס, 'quem iudicibus recta sentientibus dicit occisum, ista hominem piissimum, sed hominem tantum' De Civitate Dei, XIX, 23, ראה: 14

Corpus Christianorum Series Latina, XLVIII, p. 692. אצלו התפתחה תורת ה-"Sub Ordinatione" (המעמידה את הבן-ישו 'בנחיתות' מהותית מול האב-האל). יסודותיה של שיטה זו טמונים היו בכתביו של מורו קלמנס מאלכסאנדריה, אולם לכלל שכלול הגיעה שיטה זו בעיקר בימיו של אוריגנס. ראה Ch. Bigg, *The Christian Platonists of Alexandria*, Oxford 1913, pp. 99, 226—233. עומד בהגדרת מהותו בשני מישורים: אלוהי וארצי. מחד גיסא, מטיף אוריגנס להכוונת תפילת המאמין, השבח — Adoratio לאל-האב ולא לבן 16, 1, PG XI, p. 468, ומיחס לבן מהות של κτίσμα=נברא De Principiis 4, 4, GCS, XXII (ed. P. Koetschau) Leipzig 1913, p. 349. מחד גיסא, מעמיד אוריגנס את ישו באור נצחי מעט ביקורת על ייחוס דברים אלה לאוריגנס העלה כבר Ch. W. Lowry, 'Did Origen Style the Son a κτίσμα?', *JTS*, XXXIX (1938), pp. 39—42. באומרו כי — לא היה זמן בו לא היה=οὐκ ἔστιν ὅτε οὐκ ἦν, *ibid.* שניות זו בתפיסתו הכריסטולוגית של אוריגנס העמידה לו מאוחר יותר אויבים ומבקרים כהירונימוס ואחרים ובצידם סנגורים. הראשונים האשימוהו בפתיחת פתח לכפירה האריאנית, והאחרונים עשו ניסיונות לטהרו מחשדות אלו. ראה E.P. Miezering, *Orthodoxy and Platonism in Athanasius*, Leiden 1974, p. 129. מציאות זו מבליטה את הייחוד בהגותו החדשנית של אוריגנס, אב הכנסייה מקיסריה. לעניינו, העמדתו של ישו בשני המישורים, אלוהי וארצי, מצרפת ומאחידה בנזון מעניין את צלעה השנייה של דרשת ר' אבהו — 'בן אדם אני סופו לזהות בו' עם זו הראשונה (ועדיין צריך הדבר עין נוסף). על-כך בקצרה Barnard (לעיל, הערה 8), עמ' 187, וכן גרילמאיר (לעיל, הערה 6), עמ' 167 ואילך. 16 ראה כ"ז באכר, אגדת אמוראי א", ב (כרך א' בתרגומו של א"ר), תל-אביב תרפ"ז, עמ' 90 ואילך וכן 17 עמ' 109—111. מלבד המאמרים שהזכרנו לעיל לחיבור קשרים אלה, ראה אצל I. Lee. Levine,

הפולמוס הגואה באותם ימים בשאלה כה משמעותית אשר עתידה היתה לפרוץ בכל עוצמתה בראשית המאה הד' בפולמוס האריאני, מקרב את הסברה שעיתוי תגובת החכמים דווקא בימי ר' אבהו, אינו מוסבר רק עקב הצורך בדחיית התורה הנוצרית, אלא גם מתוך התייחסות אפשרית לפולמוס פנימי נוקב בכנסייה. ומה שנראה היה כערעור יהודי על דוגמה נוצרית ועשוי היה לעורר תמיהה — מדוע נדחה עד לשלהי המאה הג' ¹⁸, מובן עתה דווקא בהקשרו המאוחר, כהד לפולמוס ¹⁹ תיאולוגי בן הזמן.

'R. Abbahu of Caesaria', *Christianity, Judaism and other Graeco-Roman Cults* (Studies for M. Smith at Sixty) J. Neusner (ed.), Part IV, Leiden 1975, p. 61 על-פי המפתח: *Caesarea Under Roman Rule*, Leiden 1975. כן ידוע שר' אבהו שהה גם באלכסנדריה והורה בה הלכה. ראה ירושלמי ערוכין, סוף פ"ג, כא ע"ג, ואפשר שבשהותו שם נתוודע לשאלות תיאולוגיות אלו.

18 לכאורה היה מקום לטעון שדרשות ברוח זו הושמעו עוד קודם לכן; שהרי דרשה כמעט בלשון זו דרש ר"א הקפר — 'נתן האלוהים כוח בקולו (של בלעם) והיה עולה מסוף העולם ועד סופו וגו' (ילקוט שמעוני, שאלוניקי רפ"ו, רמז תשס"ה [ואינה בדפוסים אחרים]) ומשם בבית המדרש לילינעק, חדר ה' עמ' 208). ואולם כבר העיר ר"ז באכר, אגדות התנאים, ב, ח"ב (בתרגומו של אז"ר), ת"א תרפ"ח, עמ' 173 הערה 15, כי דבריו של ר"א הקפר מסתיימים במילים: 'מסוף העולם עד סופו' (השווה דרשתו במדבר רבה כ ד), ומכאן ואילך אלו דברי ר' אבהו בעיבוד מדרשי מאוחר. וכך העלה גם אורבך (לעיל, הע' 3), עמ' 287. את דרשתו של ריש לקיש 'אני ה' ראשון שלא קבלתי מאחר ומבלעדי אין אלהים שאין לי שותף ואת האחרונים אני הוא שאני עתיד למוסרו לאחר', ירושלמי, סנהדרין א א, יח ע"א, אין לראות לדעתי באור אנטי-נוצרי דווקא, בעיקר על-פי ההקשר, לפי שהדיון שם נסב על מעמדו של אלוהים כשופט (השווה דברים רבה א ז ובכתבי-היד השונים שם). דרשה נוספת של ריש לקיש אשר ללא ספק כוונה נגד הנוצרים, לא עסקה באלוהותו של ישו אלא בשימוש שעשו בשמו להתייאה וריפוי; גם כאן נסמכה הדרשה על מקרא מפרשת בלעם 'מי יחיה משומו אל' (במדבר כג כד) — 'אוי למי שמחיה עצמו בשם האל', בבלי, סנהדרין קו ע"א (וראה דקדוקי סופרים לרנ"נ ראינאוויטץ, מגנצא תרל"ח, שם, והשווה ילקוט שמעוני, שם, רמז תשע"א). את דבריו של לאוטרבך בנידון (לעיל, הערה 2), עמ' 546, יש לדחות, שכן רק בימי-הביניים נתפרשו הדברים כטענה נגד אלוהותו של ישו. ראה רש"י סנהדרין על אתר: 'עושה עצמו אלוה כמו פרעה וחירם' (אין בידינו לבדוק נוסחאות הפירוש מכתבי-יד, שכן פירוש רש"י לפרק חלק לא נשתמר בכתב-יד, ראה י' פרנקל, דרכו של רש"י בפרושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 309). וראה יוסף המקנא לר' יוסף בר' נתן אופיצ'אל, מהדורת י' רוזנטל, ירושלים תש"ל, עמ' 54. אין כאן ניסיון להתעלם מדבריהם של ר"ש בר נחמן בשם ר' יונתן ואחרים על הפסוק 'נעשה אדם' (בראשית רבה ח ח, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 61), אולם מתוך בדיקתן והשוואתן של הדרשות הללו לדרשתו של ר' אבהו, בולטת האחרונה בחריפותה ובלשונה הבוטה. לכך יש להוסיף את עובדת ריחוקם של דברי ר' אבהו מפרשטו של מקרא (לעיל, הערה 5) וראה דברי בעל מנחת שי, במדבר, שם, ודבריו של א' גייגר, המקרא ותרגומו (בתירגום י"ל ברוך), ירושלים תשל"ב, עמ' 236–237.

19 ערנותם של היהודים לאירועים פנים כנסייתיים ניכרת בתגובתם להחלטות הכנסייה בכלקדון במאה הה', עליה העיר כבר י' דן, 'על הפולמוס היהודי-נוצרי במאה הה', תגובה יהודית בעקבות ועידת הכנסייה בכלקדון', ציון, מה (תשמ"מ), עמ' 154–157, ברם יש להזהר מאוד בהשוואת התופעות הללו.